

TANULMÁNYOK

Vásáry István

A török és perzsa írásbeliség Timur és a Timuridák korában (14–15. század)*

Akadémiai levelező tagsági székfoglalómban azt vizsgáltam, hogy a többnyelvűség és a kulturális hatások hogyan jelentkeztek az Arany Hordában és a mongol kori Iránban a 13–14. században.¹ Ez alkalommal időben előre lépünk, és az 1370–1506 közötti Közép-Ázsia művelődési viszonyaira vetjük tekintetünket. Ez a korszak nagyrészt folytatója az előzőnek, amennyiben Dzsingisz utódai, a Dzsingiszidák mindenütt változatlanul megőrizték dinasztikus pozíciójukat. Először emlékeztetőül villantsunk fel pár adatot a mongol világbirodalom létrejöttéről és első százötven évéről.

Dzsingisz kán, a nagy hódító és alapító halála (1227) után eurázsiai világbirodalmát négy fia, Dzsocsi, Csagatáj, Ögödej és Toluj örökölte, akik között még életében felosztotta örökségét. A Nagy Mongol Birodalom formális egysége a nagykán (*kagán*) fősege alatt az 1260-as évekig tartott, ezután az egyes részbirodalmak (mongol-török nevükön *uluszok*) önállósodtak. Négy nagyobb Dzsingiszida mongol birodalmat tartunk számon, nyugatról kelet felé haladva az Arany Hordát (Dzsocsi ulusza), az ilkánok Iránját (Toluj ulusza), a Csagatáj Kánságot (Csagatáj ulusza) és a Jüan-dinasztia Kínáját (Toluj ulusza).²

Témánk szempontjából minket most a közép-ázsiai rész, a Csagatáj Kánság érdekel közelebbről. Az 1370-es évektől Timur (1336–1405) és utódai, a Timuridák voltak a meghatározó szereplők Közép-Ázsiában és Iránban. De ki volt ez a Timur vagy – régebben gyakran használt perzsás nevén – Timur Lenk ('sánta Timur')? Közép-Ázsiát a mongol hódítás előtt, bár a városokban főleg perzsa lakosság élt, többségében török törzsek és népek lakták, így nem csoda,

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.1.5>

* A 2021. december 9-én elhangzott akadémiai rendes tagsági székfoglaló előadás módosított és szerkesztett változata.

¹ Vásáry István, *Többnyelvűség és kulturális kölcsönhatások az Arany Hordában*. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. A 2013. május 6-án megválasztott akadémikusok székfoglalói.) Budapest, 2014. Orosz nyelvű változata: *Mnogojazicsije i kulturnije vzaimogyejsztvija v Zolotoj Orgye*. In: *Zolotaja Orda v mirovoj isztorii*. Ott. red. Iljmur Mirgalejev–Roman Hautala. Kazany, 2016, 528–540; angol nyelven: *Multilingualism and Cultural Interactions in the Golden Horde*. In: *The Golden Horde in World History*. Ed. by Rafael Khakimov–Marie Favereau. Kazan, 2017, 528–539.

² Minderről ld. René Grousset, *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. Transl. by Naomi Walford. New Brunswick (NJ), 1970, 253–408; Svat Soucek, *Inner Asia*. Cambridge, 2000, 103–122.

hogy a hódító mongol törzsek többsége száz év alatt nyelvileg eltörökösödött. Egy ilyen nyelvileg eltörökösödött mongol törzs volt a Barlasz is, melyből Timur származott, aki tehát törökül beszélő mongol származású főúr volt. Bár nem volt Dzsingiszida, így formálisan sohasem lehetett kán, mivel beházasodott Dzsingisz családjába, a mongol *küregen* 'vő' tiszteleti címet viselte, mely perzsa formájában (*gūrgān*) Timur titulátúrájának részévé vált. Bár a birodalmi ideológia és a hadsereg szervezése továbbra is a mongol törvényen, a *jaszán* alapult, a társadalom egészét és a kultúrát egyre inkább a török–perzsa iszlám hagyomány határozta meg. Erre épülve a muszlim kultúra és a művészetek páratlan felvirágzása jött létre, amelyet a kutatás joggal nevez „Timurida reneszánsznak”. Timur a közép-ázsiai Szamarkandot a történelem során először tette meg birodalmi központnak, ahonnan az egész egykori Csagatáj Uluszt (a mai Kelet- és Nyugat-Turkesztánt és a fennhatósága alatti Iránt, Irakot és Afganisztánt) uralta. Hódításai során Szíriába, Anatóliába, az Arany Horda területére és Indiába is eljutott, és a kínai hadjáratra való készülében érte utol a halál 1405-ben.³

Timurnak és utódainak, a Timuridáknak az államai különleges alakulatok voltak, melyekben a domináns muszlim államszervezet és kultúra szorosan összefonódott a mongol birodalmi és török törzsi hagyományokkal.⁴ Iránban a mongolok iszlamizációja az 1300-as évek elejéig (Gázán kán uralkodása idején)⁵ lezajlott, a Csagatáj Uluszban mindez később, Tarmasirin kán (1326–1334) uralma alatt történt.⁶ Tehát mikor száz évvel Dzsingisz halála (1227) után, 1336-ban Timur megszületett, az iszlám épphogy csak elkezdett megfoganni a török–mongol elitben. A mongol törvény (*jasza* [*yasa*]) és az iszlám jog (*saría* [*sharīʿa*]) kettőssége még hosszabb ideig fennmaradt, s ez a kettősség figyelhető meg a Timurida államok államigazgatásában és kultúrájában is.⁷

Timur utódainak, a Timuridáknak a birodalomrészei 1507-ben omlottak végleg össze, átadván helyüket az északról érkező Sejbánida hódítóknak, akik Dzsocsidák lévén a Dzsingiszida restaurációt hozták vissza Közép-Ázsiába a másfél évszázados Timurida intermezzo után. A Timuridák egy ágának sajátos történelmi sors jutott: a Timurida herceg, Bábur, Közép-Ázsiából elmenekülven, először rövid életű királyságot hozott létre Kabul központtal, majd 1526-

³ Vásáry István, „A világ ura” (Timur Lenk 1336–1405). In: *Koronás portrék*. Szerk. Szvák Gyula. Budapest, 1987, 57–79.

⁴ Beatrice Forbes Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge, 1989/1999²; Uő, *Politics and Control Under Tamerlane*. Cambridge (MA), 1985; *The Timurid Century*. Ed. by Charles Melville. (The Idea of Iran, 9.) London–New York, 2020.

⁵ Vásáry István, Az aranyhordai és iráni mongol uralkodók iszlámra térésének narratívái. In: *Conversio*. Szerk. Déri Balázs. (AFION Könyvek, 1.) Budapest, 2013, 163–172.

⁶ Michal Biran, The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331–34). *Journal of the American Oriental Society* 122 (2002) 742–752.

⁷ Vásáry István, *Jasza és saría*. A mongol törvény muszlim fogadtatása a 13–15. században. *Keletkutatás* 2021. ősz, 5–23.

ban Észak-India elfoglalásával megalapította dinasztiáját India trónján, amely mogul (azaz 'mongol') néven vált ismertté.⁸

Jelen cikk e korszak írásbeliségét helyezi vizsgálata középpontjába. Természetesen itt nem a korszak perzsa és török nyelvű irodalmának belső kérdéseit vizsgálom, hiszen erről összefoglalások, monográfiák és részkutatások garmadája jelent és jelenik meg, hanem a két írásbeliség használatának, elterjedtségének és egymásra hatásának problémáit. A 14. század második felétől fogva a hódító mongolok nyelvének használata megszűnt a Csagatáj Uluszban, aminek egyszerűen az volt az oka, hogy a mongol hódítók, bár szilárdan őrizték hatalmi pozíciójukat az államigazgatásban és a hadseregben, nyelvileg három nemzedék alatt eltörökösödtek. Ennek ellenére az eltörökösödött mongol törzsek, bár nyelvet váltottak, magukat tudatilag továbbra is mongolnak tartották és nevezték. Timur birodalmát leegyszerűsítve egy török nyelvű mongol birodalomnak nevezhetjük, melyben azonban az iszlám vallás, annak törvénye, a *saría* és a muszlim kultúra játszott a domináns szerepet. Hogyan volt lehetséges ez a páratlan jelenség? Úgy, hogy Dzsingisz kán hódítása előtt Közép-Ázsia (a későbbi korokban Nyugat- és Kelet-Turkesztánnak nevezett terület) már fél évezrede az iszlám világ és kultúra szerves részét képezte. Történetileg ez a hatalmas terület az iráni kultúra régi fellegvára volt, mely a Szászánidák uralma alatt állt egészen addig, míg az arab hódítók a 8. század elején megérkeztek az Oxus/Amu-darja folyóhoz. Három nagy földrajzi-történeti egysége Khvárezm, Transzoxánia és Khorászán volt, közülük az első kettőben a 6. század óta folyamatos volt keletről a nomád török törzsek betelepülése is. Az iráni népesség iszlámra térésével a kalifátus keleti részének virágzó tartománya alakult ki itt a 9–13. század között. A perzsa nyelv és kultúra nemcsak továbbélt az iszlám keleti területein, de az államigazgatás és az írásbeliség fő nyelve lett.⁹ Az arab mint az iszlám szent nyelve természetesen dominált a teológiai irodalomban, de korántsem játszotta azt az egyedüli meghatározó szerepet, mint a latin nyelv a keresztény Európában.

Hogyan kerülnek fel a törökök erre a perzsa és arab nyelvi térképre? Az iráni és török nyelvi és kulturális kapcsolatok időtlen időkre nyúlnak vissza. Elég, ha arra emlékeztetünk, hogy a 10. században összeállított iráni nemzeti eposzban, a *Királyok könyvében* (*Sáhnáme*) Firdauszi Irán ősi északi, nomád ellenfelét Turánnak nevezi, melyet azóta is elsősorban a törökökkel szoktak azonosítani, nem kis mértékben a *turk* és *Turán* szavak feltehetőleg véletlen összezsengése

⁸ Szabahat A. Azimdzsanova, *Goszudarsztvo Babura v Kabule i v Ingyi*. Moszkva, 1977; John F. Richards, *The Mughal Empire*. Cambridge, 1993; Abraham Eraly, *Emperors of the Peacock Throne. The Saga of the Great Moghuls*. London, 2007; Uő, *The Mughal World. Life in India's Last Golden Age*. New Delhi, 2007.

⁹ Minderről ld. Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia, from the Moslem Conquest to the Time of Timur*. Cambridge, 1905.

folytán. Az iráni és a török világ érintkezésének intenzitását elsősorban két tényező befolyásolta: 1. az iráni világba a 6. század óta folyamatosan özönlöttek a nomád török hódítók hullámai; ez képezte e kapcsolatok alapját; 2. a nomád török törzsi hódítók nem egy esetben már mint muszlimok érkeztek, vagy legalábbis egy nemzedéken belül az iszlám híveivé váltak. Ez utóbbi tény teremtetten meg a szellemi alapjait annak, hogy valódi szimbiózis és együttműködés alakuljon ki az iráni társadalomban: a földműves és városi kultúra iráni hordozói, valamint az állattartó török nomádok és harcosok között.

A török nyelvű népek írásbelisége különböző helyeken és különböző formában jelent meg. A 6. századi türkök teremtették meg a török rovásírás különböző fajtáit, míg a 8–9. századtól kezdve az ujjur írás különböző fajtái terjedtek el a keleti törökségben. Az ujjur írás és kultúra meghatározó szerepét a mongol hódítók civilizációjában már sokszor említették. Mikor a 10. század végén az iszlám elkezdett terjedni Kásgár környékén, egy új iszlám-török irodalmi nyelv megteremtése vált szükségessé, s a 11. században Balaszagunban, Kásgárban és máshol a Karahanida Birodalomban létrejött egy fejlett arab betűs iszlám-török írásbeliség. A mongol hódítást követően aztán a keleti török irodalmi nyelvnek egy másik változata jött létre Khvárezmben, és terjedt el a 13–14. században, melyet khvárezmi töröknek nevez a kutatás. Ebből nőtt ki aztán a Timuridák országaiban a keleti török irodalmi nyelv harmadik fázisa, melyet általában csagatájnak vagy csagatáj-töröknek neveznek, elsősorban azért, mivel az egykori Csagatáj Ulsusz területén jött létre, és fejlődése csúcspontját Mīr ‘Alī Šīr Navā’ī (1441–1501) tevékenységében érte el. A Timurida államok megszűnése után, tehát a 16. századtól kezdve a keleti török muszlim írásbeliség, úgy, ahogyan azt Mīr ‘Alī Šīr Navā’ī klasszikus formában megteremtette, Kelet-Turkesztánban, Transzoxániában, Szemirecsjében, Khvárezmben és az egykori nyugati arany hordai területeken egyaránt az összes muszlim török nép írásbeliségének alapja lett és maradt egészen a 19. századig, éspedig annyira, hogy például a kazáni tatároknál éppúgy, mint a krími tatároknál, az írásbeliség a keleti török irodalmi nyelven folyt, s csak a 19. századtól kezdve merült fel a török nyelvű nemzeti irodalmak megteremtésének a szükségessége.

Itt tegyünk egy rövid exkurzust a terminológiával és a korszakolással kapcsolatban. Láttuk, hogy felfogásunk szerint az iszlám kultúrából kisarjadó keleti török írásbeliség három nagyobb korszakra oszlik: 1. Karahanida-korszak (11–12. század); 2. khvárezmi korszak (13–14. század); 3. csagatáj korszak (15–19. század). Az utóbbi két kifejezés használatának kialakulásában komoly érdemei voltak a magyar turkológusoknak. A *csagatáj* terminust a modern turkológiában Vámbéry Ármin terjesztette el 1867-ben Lipcsében megjelent úttörő munkájával.¹⁰ Igaz, ő még igen tág időbeli határokat szabott

¹⁰ Herrmann Vámbéry, *Čagataische Sprachstudien, enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der čagataischen Sprache*. Leipzig, 1867.

a csagatáj számára: lényegében az egész keleti török írásbeliséget ezzel a névvel illette. Vámbéry tanítványa, Thúry József (1861–1906) kiváló szakértője volt a területnek, de ő elsősorban az általános *keleti török* megjelölést használta a Vámbéry által bevezetett csagatáj terminus helyett.¹¹ A középső, khvárezmi korszak elkülönítése, mely általánosan elfogadott lett a modern turkológiában, a szintén jeles magyar turkológus, Eckmann János (1905–1971) érdeme volt.¹² Később a csagatáj nyelv legrészletesebb nyelvtani leírását Bodrogligeti András (1925–2017) készítette el.¹³

A *csagatáj* terminus pontos korabeli használatát Péri Benedeknek sikerült tisztáznia.¹⁴ Kimutatta, hogy a Timurida-korszakban a török művek szerzői alig használták ezt a szót, helyette leginkább a *Türk tili* 'török nyelv' vagy perzsásan *Turkī* 'török' terminussal jelölték azt a nyelvet, melyen írtak, s a *csagatáj* elnevezést elsősorban a díszesen kidolgozott, magasabb értékűnek tartott kifejezések, illetve stílus számára tartották fenn. Nagyon érdekes – s ezt már én teszem hozzá –, hogy ugyanez a fejlődés figyelhető meg a nyugati török irodalmi nyelv esetében is, melyet a 15. századtól kezdve egészen a 20. század elejéig *oszmánnak* vagy *oszmánlinak* neveztek. A csagatáj és az oszmánli egyaránt igen díszes és finoman kidolgozott irodalmi nyelv volt, mindkettő perzsa minták alapján fejlődött, és telítve volt arab és perzsa lexikai, alkalmanként grammatikai elemekkel is. Röviden, „csagatájul” és „oszmánliul” elsősorban *írtak*, s nem beszéltek. A két írott nyelv között az is párhuzamot mutat, hogy mindkettőt az uralkodó dinasztia nevével jelölték. Az viszont már különös eltérés, hogy a keleti török irodalmi nyelv, a csagatáj egy olyan Dzsingiszfi, a másodszülött Csagatáj nevét viselte, akinek népe, a közép-ázsiai mongolok a 14. század végére nyelvileg teljesen eltörökösödtek.

Folytassuk témánkat a Timurida-kori perzsa és török írásbeliség egymáshoz való viszonyának vizsgálatával. Hangsúlyoznunk kell, hogy mindkét esetben a muszlim kultúrán belüli írásbeliségről van szó, jóllehet mind a perzsa, mind a török nyelv gazdag nem arab betűs írásbeliséggel rendelkezett már az iszlám felvétele előtti időben is. Ugyanakkor egy fontos különbség is volt közöttük: az

¹¹ Thúry József, *A közép-ázsiai török irodalom*. Budapest, 1904; Uő, *A közép-ázsiai török nyelv ismertetései*. Budapest, 1906.

¹² János Eckmann, Das Chwarezmtürkische. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*. I. Ed. by Jean Deny et al. Wiesbaden, 1959, 113–137; Uő, Das Tschaghataische. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*. I. 138–160; Uő, Die tschaghataische Literatur. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*. II. Ed. by Louis Bazin et al. Wiesbaden, 1964–1965, 304–402; Uő, *Chagatay Manual*. Bloomington (IN), 1966.

¹³ András Bodrogligeti, *A Grammar of Chagatay*. (Languages of the World. Materials, 155.) Munich, 2001.

¹⁴ Benedek Péri, Notes on the Literary-Linguistic Term “Čagatay”: Evaluating the Evidence Supplied by Native Sources. In: *Altaica Budapestinensia MMII. Proceedings of the 45th Permanent International Altaistic Conference (PIAC) Budapest, Hungary, June 23–28, 2002*. Ed. by Alice Sárközi–Attila Rákos. Budapest, 2003, 248–254.

irániak vagy háromszáz évvel előbb ismerkedtek meg az iszlámmal, mint a törökök. Ami közös volt a két esetben, az az, hogy az iszlám szellemében a Korán szent könyvének írását, az arab írást kellett adaptálni. Ezen túlmenően azonban a 11. századi törökség már a perzsa tapasztalat alapján hozta létre saját iszlám-török írásbeliségét. A perzsa írásbeliség léte és hatása vitathatatlan a muszlim-török írásbeliség születésénél. Azt, hogy a törökök sokat köszönhetnek a perzsa civilizációnak, már a kortársak is jól tudták és elismerték. Egy török közmondás is született erről, melyet 1069-ben az első nagy arab–török szótár szerzője, Mahmúd al-Kásgarí is feljegyzett: *tatsiz türk bolmas, bašsiz bürk bolmas* „török nem létezik perzsa nélkül, [mint ahogy] kalap sem létezik fej nélkül”.¹⁵ Különösen érdekes ez a mondás, mert arról szól, hogy a törökök a perzsákra vannak utalva, mint ahogyan a kalap is csak a fej segítségével teljesítheti funkcióját, ugyanakkor egyáltalán nem implikálja a perzsák függését a törököktől. Talán önkéntelen elismerése ez annak, hogy a nomádok életkörülményei igencsak szűkösek a letelepült lakossággal való együttműködés nélkül.

A 10–12. században tehát Közép-Ázsiában, az iráni világban számos új, török eredetű dinasztia került hatalomra hódítás útján. E területeken, elsősorban Transzoxániában, az iszlám kalifátus keleti területén az előző korszakban, a 9–10. században az iráni Számánidák uralkodtak, akiknek elsődleges szerepe volt abban, hogy az arab eredetű új vallás, az iszlám mély gyökereket eresztett az ősrégi perzsa kultúrába, s kölcsönösen megtermékenyítették egymást. A perzsa nyelv és kultúra ekkor vált egyenrangúvá az arabbal, s ez a perzsa–muszlim civilizáció volt az, amely Ázsiában mindenütt elterjedt, és amelyet az utóbbi évtizedekben egyre inkább az angol *Persianate* névvel illet a kutatás. A terminust az amerikai Marshall Hodgson professzor vezette be 1974-ben.¹⁶

„The rise of Persian had more than purely literary consequences: it served to carry a new overall cultural orientation within Islamdom ... Most of the more local languages of high culture that later emerged among Muslims ... depended upon Persian wholly or in part for their prime literary

¹⁵ Mahmúd al-Kāšgarī, *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luġāt at-Turk)*. Ed. and transl. by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. I. Cambridge (MA), 1982, 273. A korai török–iráni szimbiózis kérdéseiről ld. még István Vásáry, *Two Patterns of Acculturation to Islam: The Qarakhanids versus the Ghaznavids and Seljuqs*. In: *The Age of the Seljuqs*. Ed. by Edmund Herzig–Sarah Stewart. (The Idea of Iran, 6.) London–New York, 2015, 9–28.

¹⁶ Magyar fordításban: „A perzsa nyelv felemelkedésének nemcsak irodalmi következményei voltak, hanem egy új, általános kulturális irányultság kifejezésére is szolgált az iszlámon belül ... A magas kultúra legtöbb helyi nyelve, mely a későbbiekben jött létre a muszlim világban, ... teljesen vagy egészében a perzsára támaszkodott, fő irodalmi inspirációját belőle merítette. Mindazt a kulturális hagyományt, mely perzsa nyelven keletkezett és perzsa inspirációból merített, ’perzsián’-nak nevezhetjük, a ’perzsa’ szó jelentését így kiterjesztve.” Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam*. II. *The Expansion of Islam in the Middle Periods*. Chicago, 1977, 293.

inspiration. We may call all these cultural traditions, carried in Persian or reflecting Persian inspiration, ‘Persianate’ by extension.”

Az utóbbi húsz évben gombamód elszaporodtak a *Persianate* ‘perzsián’¹⁷ írásbeliségre vonatkozó kutatások,¹⁸ melyeknek fontos területe a Timur és utódai korában elterjedt iszlám kultúra vizsgálata is. Kissé leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy a perzsa a nem arab muszlim világban hasonló jelentőségre tett szert a premodern korban, a 11–19. században, mint amilyen szerepet a latin játszott Európában a 19. századig. A *Persianate* ‘perzsián’ terminus egy született perzsa többségű társadalmat építéssel jelölhet, mint egy etnikailag nem perzsát, amelynek nyelvi, irodalmi és kulturális alapjai a perzsa kultúrában gyökereznek. A *perzsián* tehát egy olyan kultúrát jelöl, melynek írott nyelve a perzsa, és kulturális ideái a perzsa kultúrán alapszanak.

A perzsa és a török kultúra találkozása az iszlámon belül az akkulturáció két különböző útját mutatja. Az összehasonlításra jó lehetőséget biztosít három török dinasztia, a Karahanidák, a Gaznavidák és a szeldzsukok vizsgálata. Mind török eredetűek voltak, s a 10–12. században hódítás révén muszlim dinasztiákat alapítottak az iráni világban és Közép-Ázsiában. A Gaznavidák (977–1186) Afganisztán központtal (ott található Gazni városa) Khorászán és Északnyugat-India egy részét uralták. A szeldzsukok (1037–12/13. század) uralmukat egész Iránra, majd Anatóliára és a Közel-Keletre is kiterjesztették. A Karahanidák pedig (999–1211) Transzoxániát és egyes szomszédos közép-ázsiai iráni területeket hajtottak uralmuk alá.

A Gaznavidák és a szeldzsukok, miután iráni területekre települtek be, katonai úton hatalomra jutottak. Készségesen elfogadták a letelepült, földműves lakosság perzsa-iszlám civilizációjának magasabbrendűségét saját nomád életmódjukkal szemben, és lelkes követői és terjesztői lettek a perzsa műveltségnek és írásbeliségnek (*adab*), anélkül, hogy a leghalványabb kísérletet tették volna, hogy eredeti nomád kultúrájukat valamilyen módon belevarrják az iszlám szö-

¹⁷ Az angol *Persianate* terminus magyarítására még nem történt kísérlet, és magam is sokat küszködtem a fordításával. Alapos megfontolás és Szörényi Lászlóval történt konzultáció után a *perzsián* mellett döntöttem. Az angolban a *Persian* szó *-ate* képzős alakja vert gyökeret, a magyarban a *perzsa* szóból képzett *perzsián* alakot javasoljuk, amely szó létezett egyes magyar nyelvjárásokban. Így például *persián* (*sipka*) ‘az Ormánságban a perzsa, vagyis a fekete karakul juh bárányának a bőréből vagy utánzatából készült kucsma’ (*Magyar Néprajzi Lexikon*. IV. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, 1981, 230), de a felvidéki Martos és környéke nyelvében is élt a szó a *perzsián szörme* kifejezésben (*Magyar Néprajzi Lexikon*. III. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, 1980, 528 [„martosi viselet” szócikk]).

¹⁸ Vö. *Literacy in the Persianate World. Writing and the Social Order*. Ed. by Brian Spooner–William L. Hanaway. Philadelphia, 2012; *The Persianate World: The Frontiers of a Eurasian Lingua Franca*. Ed. by Nile Green. Oakland, 2019. – 2008-ban külön folyóirat is született *Journal of Persianate Studies* címen a Brill kiadásában, mely ma is él az alapító Saïd Amir Arjomand szerkesztésében.

vetébe, és saját török nyelvű írásbeliséget hozzanak létre. E két török dinasztia korában semmilyen török nyelvű írott szöveg nem készült, s kis mértékben az arab, de mindenekfölött a perzsa volt a magas kultúra egyedüli közvetítője. A török nyelv használata és a népi hagyományok megőrzése csak a család és a török nyelvű katonaság körére korlátozódott.

Ezzel szemben a Karahanidák, bár ők is magukévá tették Transzoxánia régi perzsa kultúráját, döntő lépéseket tettek, hogy perzsa minták alapján megteremtsék saját török-izlám műveltségüket, nem kis mértékben támaszkodva a turkesztáni ujjurok ekkor már több évszázadra visszamenő, ujjur írásos írásbeliségére. A Karahanidák szerepe a muszlim-török kultúra megteremtésében csak ahhoz a szerephez hasonlítható, amelyet a Számánidák játszottak pár száz évvel előbb a perzsa nyelv és kultúra muszlimmá alakítása terén. Mint két világitó torony emelkedik ki a 11. század két monumentális török nyelvű alkotása. Ekkor keletkezett Yūsuf Balasagūnī hosszú didaktikus poémája, a *Qutadgu Bilig* (*A boldogító tudás*) (1069) és Maḥmūd al-Kāšgarī enciklopédikus szótári alkotása, a *Dīvān luġāt al-Turk* (1077). Mindkettő úttörő vállalkozás volt azzal a céllal, hogy megteremtsék az immár muszlim törökség írásbeliségét.¹⁹

Mikor a mongol hódítások alapjaiban megváltoztatták Közép-Ázsia politikai, etnikai és kulturális térképét, a régióban a Csagatáj Ulusz területén Khvárezmbe tevődött át a keleti muszlim-török irodalmi nyelv központja. Paradox módon a mongol korszakban, a 13–14. században az iszlám vallás és kultúra egyre nagyobb teret hódított; egyre növekvő befolyását jelzi, hogy az eredeti török szókincs fokozatosan visszaszorult a használatból az arab–perzsa nyelvi elemekkel szemben. A korai és klasszikus csagatájban (15. század) a szókincs több mint felét már az arab–perzsa nyelvi elemek képezik.²⁰ (Zárójelben jegyzem meg, hogy hasonló folyamat játszódott le a nyugati török irodalmi nyelvben, az oszmán-törökben is, azzal a különbséggel, hogy az arab–perzsa nyelvi elemek túlsúlya az írott nyelvben később, a 16. században vált általánossá.)

A következőkben a Timurida-kori perzsa és török írásbeliség különböző fajtáit vesszük szemügyre, minden esetben figyelve a nyelvi és irodalmi hatások irányát és jellegét. Az írásbeliség központjai a kancelláriák és az uralkodói udvarok voltak. A kancelláriák olyan kormányhivatalok vagy tanácsok voltak, melyek fő feladata az írásbeliségre összpontosult: hivatalos iratokat bocsátottak ki, és kérvényekre, beadványokra válaszoltak. Nevük mindenütt *dīvān* (دیوان)

¹⁹ Az akkulturáció két különböző útjáról a Karahanidák, a Gaznavidák és a szeldzsukok példáján ld. Vásáry, *Two Patterns*, 9–28.

²⁰ Gerhard Doerfer felmérése szerint a Karahanida-korszakban (998–1211) a szókincs 67,9%-a még török volt, a khvárezmi korban (13–14. század) ez 51,8%-ra esett vissza, a korai és klasszikus csagatájban (15. század), tehát a Timurida-korszakban pedig már mindössze 14,3% a török lexikai elemek aránya. Ld. Gerhard Doerfer, *Chaghatay Language and Literature*. In: *Encyclopaedia Iranica*. <https://www.iranicaonline.org/articles/chaghatay-language-and-literature> (2023. június 12.).

volt a muszlim világban. Az Omajjád és Abbászida Kalifátus alatt (661–750, illetve 750–1258) az iszlám államigazgatás bonyolult rendszere jött létre, melyben a *dīvān*oknak nagy szerep jutott. A kancelláriákban dolgozó muszlim értelmiségi réteg igen széles volt, magában foglalta a minisztereket, a hivatalnokokat, a történetírókat, a szótárszerkesztőket és a jogi szakembereket, akik egyaránt otthon voltak az arab és a perzsa nyelv használatában.²¹

A muszlim kancelláriák vezetői az írástudók (*ahl-i qalam* اهل قلم 'a toll embelei') voltak. Az írástudó réteg legfontosabb, központi alakjait a titkárok és az írnokok alkották (arab *munšī* منشی és *kātib* كاتب, perzsa *dabīr* دبیر). A titkárok (*munšī*) teremtették meg a prózai kompozíció, az *inšā* (انشاء) műfaját, mely az oklevéltant (diplomatikát) és a levélírást (episztolográfiát) foglalta magában. Abban az időben az *irodalom* szónak természetesen sokkal tágabb értelme volt, mint ahogyan manapság használatos 'szépirodalom', azaz 'vers és próza' értelemben. A *literatura* szó a 19. századig a történeti Magyarországon is inkább azt jelentette, hogy 'írásbeliség' (azaz minden, amit leírtak). Ugyanígy az iszlám világban, akárcsak az európai középkorban és kora újkorban, a *literaturának* megfelelő *adabiyāt* szóval illettek minden prózai művet, melyet az írástudók, az *adīb*ok írtak. A történetírás, a levélírás (*munša'āt*), a prozódiai kézikönyvek, a fejedelmi tükrök, az etikai értekezések és sok minden más az *adabiyāt* fogalomkörébe tartozott.²²

A késő Timurida-korszak legjelentősebb ilyen műve, 'Abdallāh b. Muḥammad Marvārīd *Šaraf-nāma* (*A tisztelet könyve*) című, perzsa nyelven írt munkája 1506 körül készült. A szerző Ḥusayn Bayqara (uralk. 1469–1506) udvarában volt magas rangú tisztségviselő, és *inšā*-gyűjteménye jó betekintést nyújt a korszak kancelláriáiba és az udvar szociális rétegződésébe.²³

A mongol korszakban a perzsa mellett a második kancelláriai nyelv a mongol, majd az eltörökösödött nomád katonaság túlsúlya miatt a török lett. Külön léteztek tehát a perzsa nyelvű és a török nyelvű kancelláriák.

Marvārīd leírása szerint két kancellária létezett. Az egyik a *dīvān-i buzurg-i amārat* volt, amelynek élén a *dīvān-begi* állt, s amelynek jogkörébe a katonai ügyek és a török népesség tartozott. Másik neve *tuvaḡi dīvānī* (*tuvaḡi dīvānī*) 'a hadsereg felügyelő dívánja' vagy egyszerűen *Türk dīvānī* (*dīvān-i Turk*) 'török díván' volt. Ennek a török dívánnak az alkalmazottai voltak a *baḡšīk* vagy perzsául *navīsandagān-i Turk* 'török írnokok'.

²¹ Ld. C. Edmund Bosworth, *Dīvān*. ii. Government Office. In: *Encyclopaedia Iranica*. <https://www.iranicaonline.org/articles/divan> (2023. június 1.).

²² Minderről ld. William L. Hanaway, *Secretaries, Poets, and the Literary Language*. In: *Literacy in the Persianate World*, 96–97, 120.

²³ Hans Robert Roemer, *Staatsschreiben der Timuridenzeit. Das Šaraf-Nāma des 'Abdallāh Marwārīd in kritischer Auswertung. Persischer Text in Faksimile* (Hs. İstanbul Üniversitesi F 87). Wiesbaden, 1952.

A másik kancellária neve *dīvān-i ‘ālī* ‘magasságos díván’ vagy *dīvān-i Sart* ‘szárt (perzsa) díván’ volt, ez foglalkozott a perzsa népességgel és a pénzügyigazgatással. Élén a *vazīr* állt, alkalmazottai a *navīsandagān-i tājik* ‘tádzsik (perzsa) írnokok’ voltak.

Tehát a török nyelvű írnokokat továbbra is *bahšī*-nak nevezték, mint a mongol időkben. Ezek eredetileg az ujjur-mongol írás szakértői voltak, akik mongol és török szövegeket egyaránt írtak ezzel az írással. Timur és a Timuridák korában az ujjur-török írásbeliség új felvirágzásnak indult, ami Timurnak és utódainak a mongol birodalmi múlthoz fűződő viszonyában leli magyarázatát. A 14. század végére, mint láttuk, a mongol nyelv egyaránt eltűnt Közép-Ázsiából és az Arany Horda területéről, mivel a többségi török népesség asszimilálta a mongol hódítókat. Ugyanakkor a Dzsingiszida-dinasztia legitimációja olyan erős volt a Mongol Birodalom összes utódállamában, hogy Timur, aki *de facto* közép-ázsiai birodalma vezetője volt, nem lehetett a legfőbb uralkodó, azaz kán, ezért hatalma legitimálására kénytelen volt Dzsingiszida „bábkanokat” állítani, míg maga csak az emír címet viselte. Az ujjur betűs török írásbeliség az Arany Hordában teljesen eltűnt, ezzel szemben a Timuridáknál másodvirágzásba kezdett. Míg a kancelláriákban a perzsa nyelv dominált, bár kisebb számban ujjur betűs török okleveleket is bocsátottak ki, addig iszlám-török irodalmi szövegek tucatjainak készítették el az ujjur írásos másolatát. Így például a *Sirāj al-qulūb* (*A szívek fénye*) (1432), a *Bahṭiyār-nāma* (*A boldogság könyve*) (1435), a *Mi ‘rāj-nāma* (*A mennybemenetel könyve*) (1436) és más iszlám-török irodalmi szövegek leírását is elkészítették ujjur írással.

A *bahšī*-knak két nagy iskolája volt: az egyik Herátban, a másik Jazdban működött. Érdekes, hogy mindkettő teljes egészében perzsa többségű ősi város volt. A heráti iskola ismert írnokaként tevékenykedett Malik *bahšī* és ‘Alā-šāh *bahšī*, míg Manšūr *bahšī* a jazdi iskola jeles képviselője volt. Malik *bahšī* Herátban másolta le a *Mi ‘rāj-nāmát* és a *Tadkirat al-avliyāt* (*Szentekről szóló írás*), míg Manšūr *bahšī* készítette el a *Sirāj al-qulūb*-ot és a *Bahṭiyār-nāmát*. Ráadásul nemcsak korabeli, hanem régebbi szövegeket is átírtak ujjur betűkre, így például 1432-ben Jazdban az 1353-ban khvárezmi török irodalmi nyelven írt, *Muḥabbat-nāma* (*A szerelem könyve*) című költői mű átírását készítették el.²⁴

Mi lehetett az oka az ujjur betűs írásbeliség látványos fellendülésének a Timurida államokban? A legkézenfekvőbb magyarázat az, hogy Timur, bár a tényleges hatalmat ő birtokolta, nem volt Dzsingiszida, így különösen szükségét érezhette, hogy megmutassa elkötelezettségét a mongol birodalmi hagyomány és törvény (*yasa*) iránt. Az ujjur írás használata, sőt bizonyos fokig újraélesztése muszlim-török környezetben azt fejezte ki, hogy a Timuridák ragaszkodnak a mongol birodalmi tradícióhoz, s szemükben az ujjur írás a mongol állami

²⁴ Az ujjur írás ezen reneszánszáról a Timuridáknál ld. Vásáry István, Az ujjur írásbeliség az Arany Hordában és a Timuridáknál. *Keletkutatás* 1986. tavasz, 38–47.

hagyomány szimbóluma volt, annak ellenére, hogy akkor már csak török nyelvű szövegek lejegyzésére használták.

A Timurida kancelláriákban nagyobb számban perzsa nyelvű, kisebb számban török nyelvű okiratok készültek. A legtöbb fennmaradt oklevél *fermán* (*farmān*), azaz 'parancs, rendelet'.²⁵ Figyelemre méltó, hogy a török-mongol eredetű *yarlīg* (< *yarliq/yarliğ*) terminus, mely az Ilkánida- és Dzsalairida-korszakban a leggyakoribb volt, nagyon ritkán fordul elő, ami arra utal, hogy a török-mongol hagyomány, bár megvolt, tovább gyengült a Timurida korszakban.

Az 1370 és 1506 közötti időszakból, tehát Timur és a Timuridák korszakából jelenleg 15 darab kibocsátott *fermánt/jarlikot* ismerünk. Az oklevelek meglepően kis száma több tényezővel magyarázható, melyek közül a legfontosabb talán az, hogy az oklevelek többsége eltűnt, elpusztult, ami Közép-Ázsia és az iráni történelem turbulens évszázadait figyelembe véve egyáltalán nem meglepő. Az is elképzelhető, hogy számos irat még valamilyen magángyűjteményben lappang, hiszen a legtöbb oklevél adomány- és kiváltságlevél volt, melyeket a családi levéltárakban őriztek. Ismerve az iráni levéltárügyet, még mindig lehetőség van arra, hogy magángyűjteményekből új anyag fog felbukkanni. Bármilyen kevésnek tűnik is azonban ez az anyag, jelentősége történeti és oklevéltani szempontból felbecsülhetetlen. Mindezzel együtt azt is tudomásul kell vennünk, hogy a központi és magánkancelláriák által kibocsátott oklevelek száma jóval kisebb volt Iránban és Közép-Ázsiában, mint például az Oszmán Birodalomban.

A fent említett 15 oklevél közül négy készült török nyelven:

1. Mīrānšāh, 800/1398; Teherán, Iráni Nemzeti Múzeum (MMI), s.25924 (r.504).²⁶
2. Šāhruḥ, 825/1421; Majmana? (Afganisztán).²⁷
3. Abū Sa'īd Uzun Ḥasannak, 873/1468; Isztambul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak 12307.²⁸
4. II. 'Umar Šayḥ mīrza, Fergana, 873/1469; Szentpétervár.²⁹

²⁵ Bert G. Fragner, Farmān. In: *Encyclopaedia Iranica*. <http://www.iranicaonline.org/articles/farman> (2023. június 1.).

²⁶ Dai Matsui–Ryoko Watanabe–Hiroshi Ono, A Turkic-Persian Decree of Timurid Mīrān Šāh of 800 AH/1398 CE. *Orient* 50 (2015) 53–75.

²⁷ Jean Deny, Un Soyurgal du timouride Šāhruḥ en écriture ouigoure. *Journal Asiatique* 245 (1957) 253–266; leírása: Bert G. Fragner, *Repertorium persischer Herrscherurkunden. Publierte Originalurkunden (bis 1848)*. Freiburg im Breisgau, 1980, No. 22.

²⁸ Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler*. Ankara, 1940, 119–134, No. 10; leírása: Fragner, *Repertorium*, No. 28.

²⁹ F. M. Melioranskij, Dokument ujgurszkogo piszjma szultana Omar-Sejha. *Zapiski Vostocznego otgyelenyija imperatorszkogo Russzkogo arheologiceszkogo obscsesztva* 16 (1904–1905) 01–012; leírása: Fragner, *Repertorium*, No. 867.

Ezek közül három (az 1., 2. és 4. számú) *soyurğal*, azaz egy sajátos, földterületre és épületekre vonatkozó adománylevél-fajta, mely egyben adómentességet is szavatolt az adományozott számára. A negyedik (a 3. számú), a Timurida Abū Sa‘īd nevében 1468-ban kibocsátott oklevél pedig egy diplomáciai levél az Aq-qoyunlu Uzun Ḥasannak címezve. Mind a négy irat ujjur írással készült, s csak a Mīrānšāh által kibocsátott oklevél tartalmazza a török szöveg perzsa kivonatát is a hátlapon. Mindez azt mutatja, hogy a külkapcsolatokban és a belső államügyekben egyaránt használták az ujjur ábécét.

Az okleveles gyakorlat után nézzük meg a történetírás kérdését Timur és a Timuridák korában.³⁰ A perzsa nyelvű történetírás hosszú és dicső hagyományokra tekint vissza, a Timurida-kori művek közvetlenül a mongol korszak nagy udvari történeti munkáira, Juvainī *Tārīḥ-i Jahāngušājāra* (1260)³¹ és Rašīd al-Dīn *Jāmi‘ al-tavārīḥjāra* (1307–1316)³² mennek vissza. Az egyetemes és dinasztikus történeti művek mellett azonban regionális szempontú munkák is íródtak, melyek egy-egy város és környéke történeti hagyományait rögzítették, valamint életrajzi munkák (híres politikusok és szentek élete) és emlékiratok is készültek. Különösen a khorászáni történeti iskola volt jelentős, melynek hatása egész Iránban és Transzoxániában kimutatható. A Timurida-korszak az általános kulturális fellendülés mellett a történetírásban is páratlan mennyiségi és minőségi növekedést hozott: az e korban született elbeszélő történeti munkák a perzsa történetírás legjobbjai közé tartoznak. Timur életét és korát két udvari történet is feldolgozta: Niẓām al-Dīn ‘Alī Šāmī (1404) és Šaraf al-Dīn ‘Alī Yazdī (1427–1428) munkája egyaránt a *Ẓafar-nāma* (*A győzelem könyve*) címet viseli.³³ A 15. század három szerzője pedig olyan történeti munkákat alkotott,

³⁰ A perzsa historiográfia áttekintését ld. *Persian Historiography*. Ed. by Charles Melville. (A History of Persian Literature, 10.) London, 2012. A Timurida történetíráshoz ld. Maria Szuppe, *Historiography v. Timurid period*. In: *Encyclopaedia Iranica*. <https://www.iranicaonline.org/articles/historiography-v> (2023. június 1.).

³¹ M. M. ibn ‘A. Qazvīnī, *The Ta’rikh-i Jahān-gushā of ‘Alā’u’-d-Dīn ‘Atā Malik-i-Juvainī*. I–III. (Gibb Memorial Series, 16.) Leyden–London, 1912–1937. Angol fordítása: John Andrew Boyle, *The History of the World-Conqueror by ‘Ala-ad-Dīn ‘Ata-malik Juvainī*. I–II. Manchester, 1958/1997².

³² *Jāmi‘ al-tavārīḥ-i Rašīd al-Dīn Faḍlullāh Hamadānī*. I–IV. Taṣḥīḥ va taṣḥīya Muḥammad Ravšan–Muṣṭafā Mūsavī. Tihirān, 1373/1994–1995. Angol fordítása: Rashiduddin Fazlullah, *Jami‘u’-t-tawarikh. A History of the Mongols*. I–III. Transl. by Wheeler McIntosh Thackston. (Sources of Oriental Languages and Literatures, 45./Central Asian Sources, 4.) Cambridge (MA), 1998–1999.

³³ *Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Ẓafarnāma par Niẓāmuddīn Šāmī, avec des additions empruntées au Zubdatu-t-Tawārīḥ-i Baysunğurī de Ḥāfiẓ-i Abrū*. Edition critique par Félix Tauer. I. *Texte persan du Ẓafarnāma*. II. *Introduction, commentaire, index*. Praha, 1937–1956; Sharaf al-Dīn ‘Alī Yazdī, *Ẓafarnāma. Muqaddima*. Taṣḥīḥ va taṣḥīq Sayyid Sa‘īd Mīr Muḥammad Šādiq–‘Abd al-Ḥusayn Navāyī. Tihirān, 1387 h. š./2008.

melyek az egész muszlim világban elterjedtek és ismertté váltak: ezek Hāfiz-i Abrū,³⁴ Mīrhvānd³⁵ és Hvāndamīr művei.³⁶

A Timurida historiográfia nyelve szinte kizárólag a perzsa volt. Míg a szép-irodalomban, különösen a költészetben, mint látni fogjuk, a csagatáj-török nyelv használata egyre jobban terjedt, a prózai műfajokban nem történt ilyen áttérés. Bár Timur korában született pár csagatáj nyelvű történeti munka, ezek mára mind elvesztek, csak más forrásokban előforduló hivatkozásokból tudunk róluk. Ugyanakkor a biográfia műfaj egyik legjelentősebb gyűjteménye, Mīr ‘Alī-Šīr Navā’i *Majālis al-naḥāyis (A kiválóságok gyűlekezetei)* című munkája a késő Timurida-korban, 1490–1491-ben született, csagatáj nyelven íródott, és a korszak hírességeinek életrajzát tartalmazza. E munkát csak jóval később fordították le perzsa nyelvre.³⁷ Érdekes tehát, hogy a történelmi irodalom területén csak később, a 16. századi Sejbánida-dinasztia alatt születtek meg csagatáj nyelven a jelentős történeti munkák, mint például a két *Šaybānī-nāma* és a *Tavārīh-i guzīda. Nušrat-nāma* (1502–1505).³⁸ Ez igaz az emlékirat műfajára is, melyből a legjelentősebbet a Timurida hercegből az indiai mogul dinasztia alapítójává lett Zāhir al-Dīn Muḥammad Bābur (uralk. 1526–1530) írta csagatáj-török nyelven 1520–1530 között. Bābur műve, a *Bābur-nāma* nemcsak a Timurida írásbeliségnek, hanem egyben az egyetemes történeti és emlékiratirodalomnak

³⁴ Maria Eva Subtelny–Charles Melville, Hāfez-e Abrū. In: *Encyclopaedia Iranica*. <https://www.iranicaonline.org/articles/hafez-e-abru> (2023. június 1.).

³⁵ Mīrhvāndra és *Rawḏat al-Šafā fī sirati ‘l-anbiyā’ va ‘l-mulūk va ‘l-hulafā’* című művére vonatkozólag ld. İsmail Aka, Mīrhānd. In: *TDV İslām Ansiklopedisi*. XXX. Ankara, 2020, 156–157.

³⁶ Hvāndamīr, *Habīb al-siyar fī al-aḥbār afrād al-bašar*. Zīr-i nazar-i Muḥammad Dabīr-Siyāqī. I–IV. Tihṙān, 1333 h. š./1954; 1362 h. š./1983³. A 3. rész angol fordítása: Khwandamir, *Habibu’s-siyar. Tome Three*. I–II. Transl. and ed. by Wheeler McIntosh Thackston. (Sources of Oriental Languages, 24.) Cambridge (MA), 1994.

³⁷ *Mecālisü’n-neḥāyis*. Haz. Kemal Eraslan, çev. Naci Tokmak. Ankara, 2001. A műről magáról ld. Kemal Eraslan, *Mecālisü’n-neḥāyis*. In: *TDV İslām Ansiklopedisi*. XXVIII. Ankara, 2003, 216–217.

³⁸ Binā’i *Šaybānī-nāma* című művéről ld. Buri A. Ahmedov, *Isztoriko-geograficeszkaja lityeratura Szrednyej Azii (Piszjmennije pamjatnyiki)*. Taskent, 1985, 17–22. Kritikai kiadását fordítás nélkül K. Kubo készítette el: Kazuyuki Kubo, *On Binā’i’s Shaybānī-nāma*. Kyoto, 1997. Vö. még Osman Çirak, *Şibanī tarihi. Benāi’nin Şibanī-namesi*. Yüksek lisans tezi (Ankara Üniversitesi). Ankara, 2019. Muḥammad Šālih *Šaybānī-nāmáját* kiadta Hermann Vámbéry, *Die Scheibaniade. Ein özbeigisches Heldengedicht in 76 Gesängen, von Prinz Mohammad Salih aus Charezm. Text, Übersetzung und Noten*. Wien–Budapest, 1885. A *Tavārīh-i guzīda. Nušrat-nāma* kiadása: A. M. Akramov, *Tavarih-i guzida-ji nusrat-name*. Taskent, 1967. Az utóbbi pár évben a műnek számos kiadása és fordítása jelent meg török nyelvterületen: Harun Kaya, *Tevārīh-i Güzīde-i Nušret-nāme (Giriş–Metin–Notlar–Dizin–Tıpkıbasım)*. Ankara, 2022; Hasan Bekmez, *Tevārīh-i Güzīde-i Nušret-nāme (The British Library Nüshası) (Giriş–Transkripsiyonlu Metin–İnceleme)*. Doktora tezi (Selçuk Üniversitesi). Konya, 2021; Avazkhon Umarov, “*Tevārīh-i Güzīde Nušret-nāme*” hakkında bir inceleme (*Giriş–İnceleme–Metin–Sözlük*). Doktora tezi (Ege Üniversitesi). İzmir, 2022. Vö. még Ahmedov, *Isztoriko-geograficeszkaja lityeratura*, 12–15, 222.

is páratlan emléke, nem véletlenül fordították le a legtöbb európai nyelvre.³⁹ Nemcsak a korabeli események tanúja és résztvevője által adott hiteles tudósítások, hanem az iszlám irodalomban ebben a korban ritka személyes hangvétel révén is bepillantást ad a korszak egy vezető történelmi alakjának magánéletebe. A *Bābur-nāma* nemcsak a történeti emlékiratirodalom remekműve, hanem a multikulturalizmus egyedülálló példája is mind a szerzőt, mind művét illetően. Bābur ugyanis anyai ágon Dzsingiszida leszármazott volt, apai ágon pedig Timur dédunokája, a mongol birodalmi tudatot őrző dinasztia tagja, aki újonnan alapított indiai birodalmát is mogulnak, azaz mongolnak nevezi.

Az oklevelek, a történeti munkák és emlékiratok után lássuk a szó szorosabb értelmében vett szépirodalom (*belles lettres*) helyzetét. A magaskultúra e területe, melyet az uralkodói és fejedelmi udvarokban műveltek, teljes egészében a perzsa irodalom és nyelv hatása alatt született meg. Hosszú ideig csak perzsa költői munkák török nyelvű fordításait vagy inkább parafrázisait készítették el, mind tartalmában, mind költői formájában igyekezve követni az eredetit. Már a khvárezmi török irodalom ezt a képet mutatta: 1340-ben egy Quṭb nevű khvárezmi szerző lefordította Niẓāmī romantikus költeményét, a *Husrav u Šīrīnt*, Sayf-i Sarāyī pedig 1390-ben a Volga-menti Sarayban, az Arany Horda fővárosában Sa’dī *Gulistān*jának török fordítását készítette el.⁴⁰ Ám nemcsak a téma, a tartalom és a stílus perzsa eredetű, hanem a költészet összes formája is. A *gāzal*, a *qaṣīda*, a négy soros *rubā’ī* (többes számban *rubā’iyāt*), a rímes párvers és a *maṭnavī* mind-mind a perzsa költészet ismert műfajai, ahogyan az időmértékes verselés maga is perzsa jellegzetesség. Egyedül a *tuyūğ*, ez a szótagszámláló négy soros vers az, ami török népi előzményekre megy vissza. A saját versgyűjteményét, mely a legváltozatosabb formájú és tartalmú verseket tartalmazta, minden költő *dīvān* (‘versgyűjtemény’) néven adta közre.⁴¹

Miután Timur 1388-ban elpusztította és kifosztotta Khvárezmet, majd két nagy hadjáratban legyőzte az Arany Hordát (1391, 1395), a török nyelvű irodalom két nagy bástyája elesvén, a kulturális központ Timur birodalmába

³⁹ A *Bābur-nāma* számos kiadására és fordítására vonatkozólag ld. Ömer Faruk Akün, Bābüname. In: *TDV İslām Ansiklopedisi*. IV. Ankara, 1991, 404–408. Azóta megjelent az eredeti szöveg kiváló kritikai kiadása Eiji Mano tollából: Zahīr al-Dīn Muḥammad Bābar, *Bābur-nāma* (*vaqāyi’*). *Critical Edition Based on Four Chaghatay Texts with Introduction and Notes*. Kyodo Syokado, 2006²; külön kötetben a *Concordance and Classified Indexes* (Kyodo Syokado, 1996). Legújabb angol fordítása a Washingtonban (DC) levő Arthur M. Sackler Gallery csodálatos illusztrációival együtt: *The Baburnama. Memoirs of Babur, Prince and Emperor*. Transl. and comm. by Wheeler McIntosh Thackston. New York–Oxford, 1996.

⁴⁰ Ananiasz Zajęczkowski, *Najstarsza wersja turecka Husrāv u Šīrīn Quṭba*. I–III. Warszawa, 1958–1961; András Bodrogligeti, *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa’dī’s Gūlistān (Sayf-i Sarāyī’s Gūlistān bi’l-Türki)*. Budapest, 1969.

⁴¹ A *dīvān* ‘versgyűjtemény’ jelentésére és használatára nézve ld. François de Blois, *Dīvān*. iii. Collected Works of a Poet. In: *Encyclopaedia Iranica*. <https://www.iranicaonline.org/articles/divan> (2023. június 1.).

helyeződött át. A perzsa és török nyelvű írásbeliség központja ezután Timur fővárosa, Szamarkand, majd a vallási központ Buhara lett, valamint más közép-ázsiai városok, melyek sorából a 15. század második felében emelkedett ki a khorászáni Herát városa (a mai Afganisztán területén).

Bár Timur a rivális muszlim államokat is lerombolta és kifosztotta, s így élete végére a korszak legnagyobb és legjelentősebb muszlim birodalmát hozta létre Közép-Ázsiában, egyben a művészetek, tehát a történetírás, a költészet, az építészet és a festészet nagylelkű mecénása is volt, amivel legalább részben kompenzálta azt a rettenetes pusztítást, amelyet mindenütt okozott. A perzsa és török írástudók és literátorok özönlöttek Timur, majd utódai udvarába, ahol kellő megbecsülést és megélhetést kaptak. A 15. század első felében a csagatáj-török nyelven írók egyre inkább önálló műveket is készítenek, természetesen szigorúan a perzsa nyelvi és irodalmi kánonnak megfelelően. Ebben a korszakban tűnnek fel azok a szerzők, akiknek török nyelvű munkáit már joggal soroljuk a korai csagatáj nyelv és irodalom emlékei közé: így például Sakkākī, Atā'ī, Luṭfī és Gadā'ī, hogy csak a pár legismertebb szerzőt említsük. Sakkākīnak és Gadā'īnak fennmaradt a versgyűjteménye, azaz *dīvān*ja, Luṭfī pedig egy jeles elbeszélő költeményt alkotott, a *Gül va Navruz* címűt.⁴² A 15. század első felében önállósuló török, azaz korai csagatáj nyelvű költészet minden alkotását elhomályosította azonban a század második felében élő és alkotó költő, Mīr 'Alī Šīr Navā'ī munkássága.⁴³

Navā'ī a jelentős kelet-khorászáni városban, a jelenleg Afganisztánban található Herátban született és élte le egész életét a Timurida Ḥusayn Bayqara uralkodása alatt. Ebben az időben Herát a keleti muszlim világ egyik legjelentősebb kulturális központjává emelkedett, nem kis mértékben Ḥusayn Bayqara szerepének köszönhetően, aki a tudományok és a művészetek nagylelkű patrónusa és mecénása volt. René Grousset találó szavai szerint⁴⁴ az ő uralkodása alatt lett Herát a Timurida reneszánsz Firenzéje. Ennek az uralkodónak volt közvetlen munkatársa Navā'ī, aki udvari főtisztviselőként és a szultán tanácsadójaként és udvari költőjeként működött.

Navā'ī a klasszikus csagatáj irodalmi nyelv megalkotója volt, bátran nevezhetjük a török világ írófejedelmének, akinek híre és hatása messzire eljutott az iszlám-török világban. A 16. században az Oszmán Birodalomban is ismert és nagyra tartott költőnek számított. Hihetetlenül termékeny író volt: több mint 30

⁴² Ezekről ld. János Eckmann, *Die tschaghataische Literatur*. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*. II. 304–402. Kiadások: *Mevlânâ Sekkâkî Divanı*. Haz. Kemal Eraslan. Ankara, 1999; *Lûtfî Divanı*. [Haz.] İsmail Hikmet Ertaylan. İstanbul, 1960; *Lûtfî Divanı. Giriş-metin-dizin-tpkibasım*. [Haz.] Günay Karaağaç. Ankara, 1997.

⁴³ Navā'īről óriási irodalom létezik. Jó összefoglalás: Maria Eva Subtelny, Ali Šīr Navā'ī. In: *Encyclopaedia of Islam*. Brill Online, 2011³. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_23837 (2024. január 18.).

⁴⁴ Grousset, *Empire of the Steppes*, 465.

vaskos műve maradt fenn csagatáj-török nyelven, versben és prózában egyaránt, de perzsául és arabul is írt keveset. Nem feladatunk most a Timurida művelődés e központi óriásának a bemutatása, mindössze azt vizsgáljuk meg, hogyan vélekedett a török nyelvről. Nemcsak munkásságával bizonyította, hogy a török nyelv és irodalom méltó társa az iszlám másik két nagy múltú nyelvének és irodalmának, hanem egy különös prózai művet is írt *Muḥākamat al-luġatayn* (*A két nyelv megítélése*) címen (1499), melyben a török gazdagabb és kifejezőbb voltát igyekszik bizonyítani a perzsa nyelvvel szemben.⁴⁵

E munkájában, élete vége felé, mintegy teoretikusan összegzi, hogy miért használta irodalmi működésében főleg a török nyelvet. Bár a Timurida Birodalomban a perzsa volt az állam hivatalos nyelve, Navā'ī azt tartja, hogy a török nyelv a perzsánál alkalmasabb az irodalmi használatra. Állítását érvekkel próbálja alátámasztani, melyek mai ismereteink fényében nem helytállóak, de jól rávilágítanak a korszak egy jeles írástudójának a gondolkodására. Többek között a következő érveket hozza fel, elsősorban a szókincs területéről: 1. egyes török szavak szemantikája igen tág, sok mindent jelenthetnek; 2. a török nyelvnek több szava van; elhíresült példája szerint a különböző kacsafajták megnevezésére a törökben kilenc szó létezik, míg a perzsában csak egy; 3. a perzsa sok török szót használ olyan esetben, amikor valamit a saját nyelvén nem tud kifejezni. Azt hiszem, teljesen fölösleges ezeket a naiv és laikus kijelentéseket mai ismereteink alapján cáfolnunk, hiszen minden önálló nyelv hasonló érveket használ a különböző korokban (így például a magyar nyelv is a reformkorban). Az egész érvelésben az a különös és paradox, hogy Navā'ī, aki majdnem, ha nem is teljesen, anyanyelvi szinten mozgott a perzsa és az arab nyelvben is, ne vette volna észre, hogy az általa használt és tökélyre fejlesztett csagatáj irodalmi nyelvet képtelenség lenne megérteni a perzsa és az arab nyelv ismerete nélkül, hiszen oly mértékben telített az e két nyelvből származó lexikai elemekkel. Akárhogy is van, Navā'ī örök érdeme a török világban, hogy a török nyelvet végleg egyenjogúsította és méltó társává tette a perzsa nyelvnek. Semmit nem von le az érdeméből, hogy lényegében teljes egészében a perzsa irodalmi hagyomány alapján folytatta és építette ki azt a muszlim-török hagyományt, amely a 19–20. századig, a nemzeti nyelvek megszületéséig az egész keleti törökség számára követendő például szolgált.

Befejezésül és összefoglalóan ejtsünk pár szót arról, hogy miként volt lehetséges a perzsa és török írásbeliségnek ez a termékeny burjánzása és együttélése a 15. századi Timuridáknál. Az elsődleges ok természetesen a megerősödött uralkodói és főúri hatalom és gazdagság volt, amely kellő irodalom- és művészetpártolással párosult. A Timurida-korszak mecénatúrájáról, amely az udvari

⁴⁵ *Judgment of Two Languages. Muḥākamat al-Luġatayn by Mīr 'Alī Shīr: Introduction, Translation and Notes.* Ed. and transl. by Robert Devereux. Leiden, 1966; F. Sema Barutçu Özönder, *'Alī Shīr Nevā'ī Muḥākemetü'l-Luġateyn. İki Dilin Muhakemesi.* Ankara, 1996.

művészetek alapja volt, sokat tudunk, sokat írtak már róla. Az azonban, hogy ez a kulturális fellendülés mind a perzsa, mind a török írásbeliséget érintette, elsősorban annak volt köszönhető, hogy a korabeli Timurida államokban széles körben elterjedt volt a kényelvűség a perzsa (tádzsik) városi lakosságnak és az évszázadok alatt fokozatosan betelepülő nomád törökségnek köszönhetően, akiknek egy része a városokban és környékükön egyre jobban urbanizálódott. Így érthető, hogy nemcsak Szamarkandban és más közép-ázsiai városokban virágzott a török írásbeliség, de olyan ősi iráni városokban is, mint Qazvin, Jazd, Síráz és Herát. Persze a csagatáj nyelv, bármennyire erőltette is Navā'ī, sohasem vált teljesen olyan presztízsű nyelvvé, mint a perzsa. Ezt mutatja, hogy míg a perzsa klasszikus irodalom műveit garmadával ültették át csagatáj nyelvre, addig csagatájról perzsára alig született fordítás, s ezek is inkább később, a Timurida-korszak után keletkeztek. A perzsa költőknek nem kellett jól megtanulniuk törökül, hogy perzsa verseket írjanak, míg fordítva ez elképzelhetetlen lett volna, török verset írni csak a perzsa nyelv és költészet alapos ismeretében lehetett. A perzsa kultúra letörölhetetlenül beépült a muszlim törökség kultúrájába, akárcsak a latin az európai népek, nem utolsósorban a magyar nép kultúrájába.

Turkic and Persian literacy in the age of Timur and the Timurids (14th–15th centuries)

István VÁSÁRY

The present article makes an attempt to examine the two literacies written in Persian and Turkic, the two dominant languages of Islamic culture in Central Asia at the age under scrutiny. It also tries to elucidate to what extent and how they influenced each other during that period. Recently, a specific term *Persianate* was coined to designate the culture of this era. It denotes a culture whose linguistic foundations and cultural ideas were based on Persian culture. This article then takes each area of these literacies and reviews which language and how it was used in that area.

Further, the Timurid chancelleries are investigated which were separated into a Persian and a Turkic branch/secretariat (*dīvān-i Sart* and *dīvān-i Turk*). In the latter, the use of pre-Islamic Uyghur script dominated, which expressed the continuity of the Mongol–Turkish imperial tradition. In the field of historiography all the great historical works of the period testify to the fact that Persian retained its dominant role throughout the Timurid era. As far as works of fiction and poetry are concerned, in addition to the traditionally high-level Persian poetry,

the Turkic language gained an ever increasing role. The Central Asian Turkic literary language called Chaghatay became more and more polished on Persian models. The greatest figure and authority of the classical Chaghatay literature was Mīr ‘Alī Šīr Navā’ī (1441–1501), who tried to raise the rank of Chaghatay Turkic to that of Persian. Finally, the question is posed: How was this fruitful coexistence of Persian and Turkish literacies possible during the Timurid period in the 15th century, a period often called the Timurid Renaissance? The most decisive factors enabling this cultural exuberance must have been the wealth of the rulers and princely courts, and a developed system of patronage deriving thereof. Nevertheless, despite Navā’ī’s efforts to make the Turkic literary language equal to Persian, Chaghatay Turkic never became a literary language with the same prestige as Persian in Central Asia.